УДК 94(438)+94(477)«1674/1675»

Валерій Смолій
(Київ)

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ВТОРГНЕННЯ ЯНА СОБЕСЬКОГО У ПРАВОБЕРЕЖНУ ГЕТЬМАНЩИНУ ТА ЙОГО ПЕРЕГОВОРИ З ПЕТРОМ ДОРОШЕНКОМ ПРО УМОВИ «ВХОДЖЕННЯ» ДО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ОСІНЬ 1674 – ЗИМА 1675 рр.)

У статті на широкій джерельній основі охарактеризовано похід польських військ на чолі з королем Яном Собеським у Правобережну Україну восени 1674 – взимку 1675 рр. Простежено хід військових дій та українсько-польських переговорів. З'ясовано позиції української, польської, турецько-татарської сторін у конфлікті. Подано текст та проаналізовано положення українських «Пунктів головніших…» та королівської «Відповіді на пункти…».

Ключові слова: польський наступ, військові дії, українсько-польські переговори, татарська орда, «Пункти головніші…», «Відповідь на пункти…».

Поновлення влади П. Дорошенка у Правобережній гетьманщині силами Османської імперії у серпні – вересні 1674 р. відбулося ціною жахливого спустошення її південних і центрально-південних районів. Відступ турецько-татарських військ за Дністер створив сприятливі умови для реалізації планів польського короля Яна III Собеського оволодіти «Українською державою». 21-22 жовтня він провів у Золочівському замку військову нараду, яка ухвалила розташуватися в Україні, «вигнавши татар», і діждатися там весни. Передбачалося також, провівши якомога швидше коронацію, спрямувати сюди й посполите рушення. За образним висловленням Яна III, «як собі постелимо цієї зими, так виспимося», інакше, «ані гіберна, ані коронація, ані посполите рушення на весну нас від згуби не оборонить[1]. У кінці місяця об'єднана польсько-литовська армія, чисельністю у 40 тис. вояків, а разом зі слугами щонайменше у 60 тис. осіб, вирушила у похід[2].

Висланий наперед руський воєвода С. Яблоновський з частиною корогв не спромігся опанувати м. Студеницею й переправою біля неї. Невдало для нього на початку листопада закінчилися спроби оволодіти брамою Кам'янця-Подільського. Тому змушений був розпочати відступ у напрямі Бара, щоб приєднатися до головних сил армії[3]. Об'єднання відбулося неподалік Зінькова, а 10 листопада король направив до Бара частину кінноти, піхоти й артилерії. Раптово з'явившись наступного дня, вони відразу ж оволоділи передмістям і містом, змусивши татар-липків і турок відступити до замку, залога якого склала 1,2 тис. вояків. Відразу ж почали готуватися до штурму. Вночі у наступ перейшли драгуни, але зазнали невдачі. Після чого гармати відкрили вогонь по замку. 12 листопада обложені «запросили милосердя», проте король, вважаючи, що вони шляхом перемовин хочуть виграти час, послав піхоту «під мури». Обложені відбили цей приступ. У наступні дні бої не припинялися. За визнанням учасника кампанії шляхтича Я. Дробиша-Тушинського, липки «сильно захищали-

 © Валерій Смолій, Валерій Степанков, 2010

ся». Тим часом мінні галереї підводяться під стіни замку, а апроші впритул до них. Дізнавшись про присутність у польському таборі короля, керівник залоги бей Хусейн Моравський й інша старшина, вирішили здатися. Було знято з валів турецькі корогви й розпочато переговори. 18 (є дані про 22 чи 23) листопада Бар капітулював. Татари повернулися на службу до Речі Посполитої. Полонених турків залоги відправили до Кам'янця[4].

Ян III Собеський усвідомлював важливе значення для досягнення успіху в кампанії підтримки з боку місцевого населення. Він вважав також дуже корисним витворення серед старшини і козацтва опозиційно налаштованого до П.Дорошенка полонофільського угрупування (щось на зразок М.Ханенка), яке б спонукало гетьмана бути більш зговірливим. Тому вирішив звернутися зі спеціальними універсалами до різних груп населення. Так, 16 листопада в універсалі до духовенства, козаків і поспільства повідомляв про своє обрання польським королем і засвідчував, що з'явився на Україну з метою визволення з-під «тяжкої бісурманської неволі», обіцяючи «батьківську нашу ласку». Підкреслював, що «входимо до України з численними і хоробрими військами» не «з війною, але з милістю батьківською, щоб ми помстилися бісурманам, за кров народу в.в.в. приниженого, спалені церкви Божі, потоптані церковні святощі і душі християнські, побрані до неволі». Наголошував, звідселя не схочемо повертатися, аж поки не поверне «народ до попередньої слави, церквів до їхніх обрядів, а увесь народ до власних прав і вольностей». Закликав не мати настільки «закам'янілого серця», аби «не побачити своєї остаточної загибелі. Довідалися у Стіні, в Ладижині, інших містах і в Умані, на що в.в.в. обернулася бісурманська протекція; де на Хреста Св. ворог для викорення віри і народу в.в.в. садовив діточок і зганьблених в.в.в. дружин, самих за невільників набирав, аби з-за великої погорди і зневаги народу галери в.в.в. наповнив». Переконував повертатися «до власної матери-вітчизни дідичної», до «милості нашої батьківської»; прибувати «до спільної наради, як-то найкраще вас рятувати, як війну на ворожу землю перенести і помститися за кривди...»[5].

У листі від 18 листопада до « людей рицарських, під іменем серденят в Україні будучих», і «недобитків уманських, ладижинських, стінських й інших, зжалься Боже, спалених і до неволі вічної вибраних міст, котрі залишилися без жінок, дітей, домів і майна...», закликав їх до продовження боротьби з бусурманами разом з коронним військом, обіцяючи гроші й сукно. Запрошував прибувати до нього, зобов'язуючись прийняти, «як синів цієї Вітчизни»[6]. Докладав зусиль, аби жовніри не вчиняли свавілля стосовно міщан і поспільства. 29 листопада наказав литовським гетьманам не допускати зловживань, зокрема, щоб жовніри не мучили «убогих людей, не пекли, як це сталося у різних місцях», побоюючись, аби такі звірства не викликали спротив українських міст у справі «піддання»[7].

Така політика принесла вагомі позитивні наслідки. На відміну від кампанії 1671 р., якщо не більшість, то значна частина населення не без прихильності зустрічала появу польських підрозділів. Найбільшим політичним успіхом короля став перехід на його сторону О. Гоголя з Подільським і частиною Брацлавського полків. Останній, дізнавшись про появу польського

війська, очолюваного королем, вирішив визнати його владу. Пішов на цей крок, бо, по-перше, не мав змоги своїми силами захиститися від їхнього наступу, а, по-друге, не сподівався на одержання допомоги від П. Дорошенка[8]. Тому, коли корогви полковника Міхаля Жевуського, зайнявши Лучинці й Озаринці, наблизилися до Могилева, розпорядився захопити двох мурз і кілька десятків татар, котрі прибули сюди «вибирати стацію», і разом з ними з'явився до М. Жевуського, засвідчуючи підданство королю[9].

Від нього подався з старшиною під Бар, щоб скласти особисту присягу Яну III. Вона відбулася, очевидно, 22 листопада. Як видно з її чернетки, віднайденої М.Крикуном, О. Гоголь обіцяв бути вірним «до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї», відрікався «протекції турецької і татарської» й зобов'язувався бути «з полком» Подільським і Брацлавським та містами постійно готовим до послуг королю й Речі Посполитій «і на викорінення бусурман ставати аж до останньої краплі крові своєї...»[10]. Зі свого боку, Ян III видав йому привілей, яким призначав «**пожиттєво єдиновладним полковником Подільським**» (виділено нами – Авт.) і під «його управління» надавав 17 міст (Могилів, Шаргород, Озаринці, Яругу, Кам'янку, Косницю, Рашків, Бушу та ін.) з усіма приналежними їм селами і присілками, 7 з яких належали Брацлавському полку. Козаки («як люди рицарські»), котрі проживали у них, звільнялися «від усієї зверхності дідичної панів», а також від усіх «обтяжень, данин, чиншів, робіт, підвід...». Подільський полковник уповноважувався скласти козацький реєстр, який мав внестися до коронної метрики. Реєстрові козаки зобов'язувалися лише «Гоголю, як полковнику, на ім'я наше і послуги РП-тій, а також для захисту християнства» бути послушними. Полковник отримував права на варіння пива і «куріння горілки» «на вічні часи». Також для покриття його полковницьких витрат на теренах полку у кожному місті «від кожного вару пива, скільки їх у місті зварять, по півзолотого монети лічби польської, а також по одній осьмачці солоду вибирав на себе і пожиток свій». Козаки полку звільнялися від виплати стацій, поборів і жовнірських лежів[11].

Цього ж дня король своїм привілеєм подарував сину полковника Балацьку «млин у містечку Озаринцях у воєводстві Подільському лежачому на вічні часи». Він і його спадкоємці могли вільно володіти ним «з усіма пожитками, які прилягали до нього: річкою, ставом, сіножатями, городами, пасіками і тих межах, в яких є нині». Його пустоші звільнялися від усіх податків, стацій і леж жовнірських[12]. Водночас повідомив М. Жевуського, котрий направлявся, як комендант, на чолі потужної залоги до Могилева, аби дбав про збереження у недоторканості міст Подільського полку. Жовніри повинні були жити «власним коштом» і «в нічому тамтешнім обивателям не вчиняти прикрощів, і нічого від них, окрім даху, не вимагати»[13].

Аби витиснути татар з Брацлавщини й взяти її під контроль, Ян III Собеський 23 листопада вирушив до Брацлава. Наступного дня з табором і з піхотою зупинився під Красним. Місцеві козаки повідомили його про перебування солтана Аджі-Герея на полях за Немировом. Цю інформацію підтвердили немирівські міщани, що з'явилися до короля з поклоном. Залишивши обоз і піхоту, він силами кінноти вирушив до м. Печери, де вбрід перепра-

вився через Південний Буг. Вранці 27 листопада подався до Немирова, але жовніри на хуторах нікого не застали. Тоді король розіслав роз'їзди по «язика» і послав наказ до табору генералу Контському, аби виходив з артилерією й піхотою. У цей час прискакав з протилежної сторони Немирова козак «із стрілою в грудях, що застрягла у панцирі», котрий повідомив, що за півмилі звідселя татари здобувають якийсь із таборків. Негайно Ян III вирушив проти них, однак козаки П. Дорошенка, котрі були при татарах, захопили до полону жовніра і довідалися від нього про присутність у війську короля, а відтак запалили сіно, даючи сигнал про появу противника. Помітивши його, татари розпочали поспішний відступ. Переслідування їх поляками упродовж другої половини дня й ночі успіху не дало. За образним висловлюванням анонімного автора одного з листів, «вітер наздоганяти важко»[14].

28 листопада мешканці ряду містечок і міст, зокрема Жорнищ й Іллінців, зустрічали короля «з хлібом і сіллю» й прохали «визволити з поганських рук». Він направив універсал до козаків і міщан Кальника, повідомляючи, що прибув до України для «визволення від поганства» й закликав їх визнати його владу. Водночас направив під стіни міста полк Мянчинського. Зібрана рада ухвалила «піддатися», про що повідомили Мянчинського, а той негайно дав знати Яну III. Останній, не гаючи часу, відпровадив о 10 год. вечора 29 листопада до Кальника залогу з 600 драгун під проводом Дінемарка. Вранці наступного дня делегація в кількасот кіннотників, очолювана полковником Олександром Урбановичем, у 10 км від міста вітала Яна III. Під час перемовин уповноважених міста й залоги запевнили, що король «їх не зрадить, але і щоб вони не обманули», і запропонували принести присягу на вірність. Окремо присягали козаки, міщани й духовенство»[15].

Добровільна капітуляція Кальника стала важливим успіхом короля. Не дарма місто називали «головою усієї України»[16], оскільки слугувало брамою до подальшого проникнення у глибину «Української держави». Показовою для Яна III була добровільність вчинку кальницької залоги, яка завжди займала непримиренні позиції стосовно спроб польської армії утвердитися у краї. 6 грудня з-під Іллінців король у листі до А. Тшебіцького наголошував на цьому зламі козацьких настроїв. «Навіть Кальник з полком при хані воюючий, – зазначав він, – який нещодавно повернувся з Черкесії, упродовж всієї цієї війни був найупертішим, присягнув у вірності і сильну прийняв залогу»[17].

Здавалося, що король сповна скористається сприятливими обставинами для походу на Чигирин. Проте, як це не дивно на перший погляд, він відмовився від наступальних дій і повернувся до Брацлава (польські підрозділи з часом заблокували тільки залогу під проводом А. Дорошенка в Паволочі[18]). Існувало кілька причин цього вчинку Яна III. На наш погляд, не слід зводити їх лише до залишення 26 листопада королівського обозу частиною литовських полків (складали біля половини всього литовського війська) під проводом великого литовського гетьмана М. Паца[19]. Не обмежувалися вони також і скрутним становищем коронного війська у розореному, а відтак і голодному, краї[20], хоча, зрозуміло, недооцінювати цього чинника не варто. Водночас складається враження, що, попри пере-

можний зміст повідомлень про розвиток воєнних дій, Ян III Собеський, по-перше, побоювався входити з військом у розорені південні райони козацької України, аби не зіткнутися тут з потужними силами татар. У листі до аноніма від 21 грудня він підкреслював, що ворог «вчиняв великі диверсії, тому від Дністра далі Умані просуватися не смів...*»[21]. По-друге, розгром татар неминуче призвів би до розриву стосунків з кримською елітою, котра прагнула зберегти лояльні відносини з Річчю Посполитою, в яких не менш був зацікавлений і король. По-третє, захоплення Чигирина і вихід жовнірів до Дніпра таїли загрозу зриву переговорів з Московією щодо спільних воєнних дій супроти Порти. По-четверте, король виношував плани знайти порозуміння з Портою[22]. А відтак Ян III вирішив не ризикувати й у середині грудня розпорядився підрозділам розташовуватися на зимові лежі на теренах Брацлавщини і північно-західної Київщини[23].

За таких обставин король вирішив завершити кампанію політичною акцією добровільного відречення П. Дорошенка від турецької протекції й визнання ним свого підданства йому й Речі Посполитій. Плануючи переговори з гетьманом про умови потенційної українсько-польської угоди, запросив приїхати до табору львівського православного єпископа Й. Шумлянського, котрий прибув, вочевидь, на початку грудня[24]. У кінці листопада – на початку грудня король почав отримувати з різних джерел інформацію про миролюбиві настрої українського гетьмана. 7 грудня польний литовський гетьман Міхаль Радзівіл повідомляв польським комісарам у Каджині, що П. Дорошенко з малою купою серденят знаходиться у Чигирині і готовий повернутися до Польщі, аби лише зазнав милосердя від короля[25]. І з ініціативи Яна III Собеського на початку грудня до П. Дорошенка звертається з листом грабовецький староста Марек Мальчинський. Його повіз уже знайомий гетьману з попередніх перемовин Галаткевич, котрому король доручив усно передати запевнення про свою «королівську ласку»[26]. Водночас, запобігаючи утворенню спілки П. Дорошенка із Запоріжжям, Ян III у кінці другої декади грудня послав на Січ до кошового І. Сірка ротмістра Шимона Завішу із завданням схилити того на свій бік[27].

Безперечно П. Дорошенко у третій декаді листопада уже мав відомості про масштаби загрози з боку поляків. Тому негайно розіслав універсали до людності Брацлавщини, аби вона чинила їм спротив[28]. Розпорядився брату Андрію надати допомогу кальницькій залозі, а О. Урбановичу направляв накази триматися, надіючись на підхід допоміжних сил. 2 грудня з королівського обозу під Кальником повідомляли, що «від Дорошенка вже кілька листів перехоплено і понад десять козаків схоплено, як від брата його, Андрія, полковника паволоцького, так і від самого гетьмана, вдохновляючи полковника кальницького, аби не здавався. Обіцяють йому надати більшу частину залоги з Паволочі і що сам (Андрій – Авт.) має йому прибути на допомогу»[29]. Справді, до Кальника вирушив А. Дорошенко, котрий зупинився у Ставищах[30], довідавшись про його капітуляцію. Звідсіля подався до Паволочі. Однак тут довго не пробув. Побоюючись, аби залога та мешканці «не пішли за прикладом інших міст», невдовзі залишив її[31].

* Автори висловлюють щиру вдячність док. іст. наук, проф. В. Брехуненку за люб'язно надану можливість скористатися цим джерелом.

П. Дорошенко зустрів Галаткевича приязно. Всупереч очікуванню, посланець побачив гетьмана не у розпачі, а цілеспрямованим й енергійним. Як зауважував Я. Волінський, мінливість фортуни мусіла потрясти душу «цього сильного і заповзятого чоловіка»[32]. У час розмови, що відбулася, вочевидь, 11 грудня, П. Дорошенко засвідчив «готовність упасти з усім Військом до ніг найяснішого маєстату й.к.м., п.н.м.», але за умови достатнього ублаготворення «народу руського і Війська Запорозького у правах, вольностях і свободах наших...» Прохав надіслати посередника з достатніми уповноваженнями для укладення угоди[33]. Наступного дня звернувся з листами до М. Мальчинського й короля. У першому з них повідомляв, що, якби раніше знав (лукавив) про наближення Яна III до цих країв, то б не був би «таким млявим невдячником», щоб хоча б «листовним моїм поклоном» не вшанував його королівську милість. Констатуючи важке становище «бідної України», зазначав, що до нього призвели «обидві протекції» (натякаючи на польську й російську сторони). Дорікав польській стороні за те, що не допомагала йому, коли він упродовж кількох років «за достоїнство Польського королівства мужньо протидіяв супроти Москви, Задніпров'я і татар, обливаючись кривавим потом», і не зміг у минулих королів частими клопотаннями допроситися ласки. Тому вони мусили і «тих чужоземних, як за бритву, хапатися протекцій». Повторював уже висловлену Галаткевичу думку про готовність поклонитися з усім військом «до ніг» короля і визнати підданство, але за обставин, коли Ян III «своєю батьківською ласкавістю у достатній мірі задовольнить у всіх Церкви Божої віри св. народу руського і Війська Запорозького правах, вольностях і свободах...». Прохав переконати короля надіслати для перемовин такого посередника, котрий би «іменем королівським, всієї Р.П-тої» міг домовитися з усіх наших прохань, які неодноразово надсилалися «до маєстату королівського»[34].

Звертаючись до короля, виправдовував свій запізнілий поклон, «як належний володарю від підданого», незнанням його присутності у війську й «важкими і прикрими часами». А відтак прохав «милосердя й пробачення». Висловлював вдячність, що той власною персоною вибрався у таку важку дорогу, аби зі «своєї любові батьківської» залишки тутешнього християнства врятувати від чужоземних протекторів[35]. Однак, погодившись на переговори, гетьман і гадки не мав капітулювати. Наступного дня, 13 грудня, звернувся з універсалом до старшин, козаків і посполитих міст і містечок полків Паволоцького й Білоцерківського, а саме: Сеняви, Рокитної, Кошоватої, Лесевичів, Насташок, Антонова, Володарки, Торчиці, Лобачева, Пятигорів. У ньому наказував, що «оскільки з'явилися неждані гості – король й.м. польський, всупереч своїм запевненням, нам перед цим даним, що ніколи на Україну з військами кор. з війною не мав приходити, а звичайними трактатами і добрим способом мав про те старатися, щоб з нами замиритися, тепер коли ми військо все турецьке і хана їх м. з землі нашої відправили, сам своєю особою і зі своїми силами прибув і в деякі міста війська свої впровадив і намагається впровадити. Отож, **здавна знаючи ляцькі хитрі спокуси, а за спокусами наступають тиранства** (виділено нами – Авт.) добре вчинили, що з осель своїх вирушили. Про це

ми, дізнавшись, розсилаємо вас тим універсалом (у реченні тут вкралася якась помилка – Авт.), жадаючи і наказуючи, абисте всі з жінками і дітьми своїми прямо до Корсуня йшли, куди не для чого іншого і п. обозного нашого посилаємо, лише аби місто якнайміцніше укріплювали, бо і ми самі не кудись інакше, а лише до Корсуня з військами нашими і з військами кримськими з калгою і нурадином солтанами їх м. до нас уже надходячими, котрі в ці часи мають стати під Корсунем...»[36].

Лист до короля повіз козак Момот. Ознайомившись з його змістом, Ян III вирішив продовжити перемовини. Правда, як попередню умову, висував вимогу розриву стосунків з Кримом. У листі до гетьмана від 23 грудня хвалив за наміри повернутися до підданства й засвідчував готовність вислухати клопотання «однієї матері-вітчизни синів...» Підкреслював готовність затвердити їхні права й вольності[37]. Відсилав на переговори до Чигирина львівського єпископа Й. Шумлянського та полковника королівської гвардії Станіслава Морштина. Вони одержали дві інструкції: загальну і приватну. У першій з них зазначалося, що посли мають привітати гетьмана, старшину і «все рицарство» й повідомити, що Ян III з вдячністю поставився до їхнього бажання прийняти «підданство». Пояснюючи причини його появи в Україні, повинні були наголосити, що вони зумовлювалися намірами врятувати «люд християнський від остаточної згуби», гіршої від «отрути протекції». Як король Ян III, пробачав гетьману, старшинам, козакам і посполитим усі їхні провини. Обіцяв, що сейм затвердить все те, про що дійдуть згоди і «кожний безпечно при своєму праві, вольностях, майні, як домовляться, буде залишатися на віки...». Отримували повноваження узгодити місце для проведення комісії, де гетьман мав викласти «всього війська і цілої України наміри, прохання і домагання». Однак, перш ніж мають приступити до роботи комісії, П. Дорошенко повинен був відіслати орду, «яка зачаїлася під Вільховцем», бо інакше король накаже вирушити війську, що «затримає трактати». Мають також домовитися, як полегшити становище міст, у яких на постій розташувалися жовніри. Король передавав також запрошення гетьману й старшині прибути до нього, гарантуючи, що «жодна волосина не впаде з їхніх голів»[38].

Приватна інструкція зобов'язувала Й. Шумлянського та С. Морштина, аби вони переконували гетьмана, що той може бути певним збереження свого життя, честі й майна, як ніколи не міг бути певним з боку Порти, Криму чи Московії. Водночас мали домагатися від нього гарантій, що щиро прагне миру й підданства королю, бо останній має інформацію начебто П.Дорошенко домовився з ханом, що коли Польща розпочне наступ, то взимку «мав би нещиро піддатися», аби весною діждатися надходження «допомоги бісурманської». Повинні були схилити гетьмана до думки, аби сам особисто приїхав до короля на комісію. Тоді з ним «усно про все можна було б трактувати і вирішити», відповідно до «всезагального миру». Принаймні, міг би домовитися й про розв'язання власних приватних інтересів й інтересів кревних та приятелів. Перемовини мали завершитися за кілька днів «з великою вигодою усіх інтересів». Уповноважувалися засвідчити невдоволення короля «свавіллям серденят», котрі зачинилися у

Паволочі. Якщо останні добровільно не відчинять міські брами, то накаже розпочати на місто наступ. Посли повинні були також засвідчити королівську ласку Й. Тукальському, висловити співчуття з приводу хвороби й заручитися підтримкою у досягненні миру[39].

Й. Шумлянський і С. Морштин прибули в околиці Чигирина 4 січня 1675 р. Гетьман виїхав їм назустріч й гречно зустрів[40]. Однак, перемовини проходили нелегко. Посли не привезли ні згоди Речі Посполитої на визнання державності козацької України, ні гарантій її захисту від потенційної загрози турецько-татарського нападу чи вторгнення росіян. Йшлося лише про задоволення станових інтересів реєстрового козацтва – щось на зразок Острозької угоди 1670 р., проте ще більш обмеженої. Їх прийняття означало б для нього визнання краху своїх політичних задумів, від реалізації яких, попри катастрофічність свого становища, відмовлятися не хотів. Спокусливі обіцянки задоволення його приватних інтересів та інтересів членів родини і найближчих соратників, як і в попередні роки, так і тепер, не могли вплинути на зайняту ним позицію послідовного відстоювання національно-державних інтересів. З іншого боку, не хотів провокувати короля на рішучі дії супроти себе. А відтак вдався до тактики затягування перемовин. Через брак джерел не знаємо висунутих гетьманом умов польській стороні, проте, прощаючись 13-14 січня з послами, висловлював надію на досягнення порозуміння. Сердюки, котрі супроводжували їх територією, що контролювалася гетьманом, у Богуславі говорили Й. Шумлянському, прощаючись з ним «дай Боже мир з королем, тоді всі з поляками й ордами підемо на ту сторону Дніпра»[41].

Зрозуміло також, що П. Дорошенко не міг відіслати татар до Криму, чого домагався Ян III, бо це означало б розрив відносин з ханством, від якого очікував прибуття допоміжних сил. Аби уникнути приводу до їхнього погіршення, а також підозр з боку Стамбула, відразу ж повідомив Селім-Герея про зміст перемовин з королем, надіслав копії окремих документів і підтвердив свою вірність султану[42]. У листі до хана переконував, що коли прибуде до України й зупиниться під Брацлавом, то козаки збунтуються, «позносять» військові підрозділи поляків й повернуться «до послушенства Порті і вашій ханській м-ті». Тепер же, не очікуючи нападу, «раді не раді змушені були піддаватися польському королю. Проте це не надовго, бо їм дуже прикрим є військо польське, яке не знає милосердя над убогістю...»[43]. Водночас, аби запобігти новому наступу росіян і лівобережних полків, з кінця 1674 р. вдався до надіслання у Лівобережжя посланців зі своїми універсалами до вірних йому старшин і козаків, переконуючи їх перебити російські залоги у містах. Ці заклики знаходили підтримку з боку частини місцевого населення[44]. Намагався також організувати спільні з татарами рейди сердюків у Лівобережжя і відбити Канів, де знаходилася залога І.Самойловича під проводом генерального бунчужного Леонтія Полуботка. Десь у кінці другої декади січня 1675 р. сердюки й татари вчинили невдалу спробу оволодіти ним[45]. У кінці січня на допомогу гетьману з'явилося два солтани з ордами. Нурадин-солтана Сафи-Герея він направив до Вільховця, де перебував брат Андрій. Упродовж першої декади лютого значна частина татар розташувалася у поселеннях Корсунського і Черкаського полків[46].

Вони з'явилися для П.Дорошенка дуже вчасно, бо, вочевидь, у кінці січня довідався про підготовку Яном III походу на Чигирин. Справді, стурбований відомостями про можливу появу нурадин-солтана й отримавши повідомлення від послів про затягування П.Дорошенком переговорів, король вирішив завдати удару по Чигирину. Цим сподівався, по-перше, витіснити «татар з України» й, по-друге, «привести... Дорошенка до тями». Тому розпорядився підрозділам зібратися на 15 січня під Балабанівкою й готуватися до наступу, сподіваючись, що, коли вони наблизяться до гетьманського «гнізда», то перемовини підуть легше «під прикриттям зброї з чоловіком, таким суворим і підступним»[47]. Однак, проти поновлення воєнних дій виступив польний гетьман Д. Вишневецький, котрий спромігся переконати короля відмовитися від цього наміру. Ян III відкликав розпорядження і жовніри повернулися на свої постої[48]. А відтак замість проведення воєнної кампанії король знову вдається до проведення переговорів з Чигирином, куди вдруге направляється Й. Шумлянський[49].

Останній з'явився у столиці Гетьманщини у кінці першої декади лютого. У цей час П.Дорошенко почувався уже більш певно. Прибула татарська допомога, водночас польська потуга, внаслідок масового дезертирства, а також високої смертності від хвороб і голоду, помітно слабшала. Зрозуміло, що для нього не залишався таємницею стан польського війська. 10 лютого анонім повідомляв з Брацлава про залишення його шляхтою війська, відкликання з нього бранденбурзьким курфюрстом Фридериком Вільгельмом німецьких регіментів, втечу піхотинців тощо[50]. Сам Ян III в універсалі від 14 лютого змушений був визнати, що після завершення виплаченої за чверть року платні жовнірам, товариство у великій кількості повертається до домівок, так що «тепер не має з ким і вихилитися у поле», а піхотинці «утікають як до ворога, так і до Польщі»[51].

За таких обставин гетьман відмовився від прийняття королівських пропозицій. Під час розмов з послом наголошував, що за умов, які склалися, не може відмовитися «ані від татарської, ані від турецької протекції»[52]. Як з'ясував Я. Волінський, він також висловив пропозицію можливості розв'язання питання «України» шляхом включення до укладеного за його посередництвом трактату між Річчю Посполитою, Кримом і Портою статті про утворення очолюваного ним Українського князівства, яке б перебувало під спільною протекцією Порти й Речі Посполитої[53]. Не відхиляв і ймовірності досягнення порозуміння з Польщею. Тому передав Й. Шумлянському «Пункти головніші, через які Військо Запорізьке, іменем всього народу руського прохає вольностей, бажаючи приступити до належного володарю підданства». Вони опиралися, в основному, на умови Зборівського й Гадяцького договорів[54]. Зміст «Пунктів» полягав у наступному:

• унія так уже утвердилася, що повністю знесеною й викоріненою бути не може. Тому, оскільки уніати не хочуть добровільно повернутися «до послушенства св. патріарху Константинопольському», як перед цим бувало, необхідно, щоб вони «до набоженства і визнання костьолу римського і до послушенства папського приступили». А старовічні церкви і маєтності греко-руські у Короні і Великому князівстві Литовському «фундовані і бу-

довані» як за держави руських князів, так і за влади польських королів в архієпископії Полоцькій і Смоленській, єпископствах Володимирському і Берестейському, Холмському, Пінському, Турівському, Вітебському з кафедрами, архімандритствами, ігуменствами, шпиталями, маєтностями мають бути відібрані в уніатів й повернутими «православному народу», відповідно привілею 1632 р., комісій Зборівської й Гадяцької.

Церкви й монастирі, де «знаходяться руський народ і мова», в маєтках королівських і шляхетських, містах і селах мають право будувати нові й поправляти старі; відправляти богослужіння, ходити із дзвіночками до хворих людей, супроводжувати покійників зі співом гімнів до гробу, а також усі інші церемонії і процесії церковні вільно «заживати». Священики мають бути звільненими від жовнірських постоїв і мати такі ж вольності, «як ксьондзи римського костьолу» мають. Також маєтки і фільварки монастирів і церквів повинні бути звільнені від постоїв, стацій, всіляких жовнірських утисків і поволовщин, як це звільнені маєтки кляшторів і костелів.

Аби друкарні у містах, де знаходилися перед цим, і тепер, де слушне знайдеться місце, будувати, книги у них потрібні для руської церкви друкувати. Академії, як то одна в Києві і друга, де буде для неї обране місце, і школи фундувати, «в науках по-грецьки, по-латині і по-слов'янському впроваджувати аби було вільно православним народу греко-руського людям»[55];

• найвищим особам духовним, як ото митрополиту київському і його митрополії владикам, аби місця були у сенаті Корони Польської й повага і пошанування, які мають архієпископи костьолу римського. Вакантні достоїнства: митрополія, єпископії, архимандрії, ігуменства, монастирі у Короні і Литві «без вільного обрання людей греко-руських жодним чином особам шляхетського народження аби не були віддані, тільки згідно канонів Отців св. гідному і вільною православних елекцією обраному подані і мають бути затверджені привілеями короля»;

• для вічно тривалого і нерозривного миру «потрібно Війську Запорозькому такої ласки короля Пана і Р(е)ч(і) П(осполи)тої, аби троє воєводств: **Київське, Чернігівське й Брацлавське** (виділено нами – Авт.), згідно комісії Зборівської, Гадяцької і Чуднівської з поверненням Могилева з містами до того полку належними, були **відокремлені і кордонами обезпечені** (виділено нами – Авт.); у цьому відмежуванні, щоб Військо Запорозьке без жодної перешкоди заживало своїх вольностей. Потрібно постанови і такого затвердження, аби корогви з військ кор(онних) і лит(овських) ніде в Україні на становиськах не перебували і **п.п. державці і старости не приїжджали до українських міст**» (виділено нами – Авт)»[56];

• якщо буде потреба використати Військо Запорозьке на послугу у польських краях, тоді має надійти гетьману запорозькому указ не від гетьманів, а від короля. Якби воно мало направлятися у далекі закордонні краї, то гетьмана запорозького не повинні «витягувати з України жодними указами», а можуть домагатися лише частини війська, яку гетьман відправить зі своїм наказним. Після виконання своїх послуг військо має повернутися «до України»;

• якщо ж Україна, побачивши небезпеку, буде потребувати допомоги, аби з ласки короля й Речі Посполитої у ній не відмовляли і за першим прохан-

ням гетьмана надіслали стільки полків і корогв, скільки потрібно. Ці польські корогви мають перебувати під командуванням запорозького гетьмана;

• оскільки Війську Запорозькому доведеться посилати послів на сейм і сеймики, то потрібно ласки його королівської милості, щоб вони перебували на вальному сеймі разом з послами Київського й Руського воєводств;

• будь-якому козаку з Війська Запорозького, котрий буде їхати за листом свого старшого до Польщі чи Литви у публічних чи приватних справах, аби була безпека. І, як шляхта у Короні чи у Литві промишляє, «домовими своїми товарами вільно й безмитно торгує, так і козакам зі свого власного господарства збіжжя, коні, воли, вівці й інші, які хто зможе приготувати товари до Польщі й Литви посилати і ними згідно уподобання аби було вільно торгувати і жодного від них ввізного мита й інших, час від часу по шляхах, перевозах, мостах, греблях і переправах аби не стягували»;

• сенаторські достоїнства, двірські й земські уряди аби роздавалися людям віри православної нашої, а також людям костьолу римського. Військо Запорозьке прохає, щоб по містах королівських у Короні й Литві «**міщани віри греко-руської були допущені до магістрату** (виділено нами – Авт.)». Осіб, достоїнств двірських і земських урядів гідних, будучих віри греко-руської у Короні і в Литві, яких гетьман і Військо Запорозьке на сейм чи до двору внесуть, аби ця їх причина вважалася важливою і того, за кого вона була внесена, було призначено на уряді. «**Письмо теж руське, щоб знову в канцеляріях Кор(они) і В(еликого) Князівства Лит(овського) було запроваджене і ним декрети виготовлялися і посольства від Війська Запорозького приймалися...** (виділено нами – Авт.)»[57];

• щоб шкоди, образи і проступки, які король і Річ Посполита вважають, що їх зазнали від Війська Запорозького, були «пущені у забуття» і ніколи не згадувалися, аби не шукали помсти. Щоб не завдавалося шкоди гонорові людям станів шляхетського, духовного і світського, котрі перебували при Війську Запорозькому;

• всілякі привілеї і листи на знищення прав і вольностей церков віри греко-руської і на їх знищення видані минулими сеймами; з королівської канцелярії видані також листи всілякі, сеймові конституції вольностям військовим і народу Руському шкідливі і противні, аби були скасовані і навічно в ніщо обернені. А всі старі свідчення, князів руських і литовських привілеї, декрети, обмеження, комісії й привілеї давні й свіжі королів їх милості на церкви, маєтності й уряди церковні, людям греко-руської віри також права, привілеї, конституції на вольності Війську Запорозькому здавна дані і сучасні, яких Військо Запорозьке потребує, аби були «пожалувані, підтверджені і зміцнені»;

• щоб залога з Білої Церкви, «поскільки Військо Запорозьке саме оборонитися може», була повністю виведена й аби «**ніде в Україні у тих трьох, названих у згаданих уже вище пунктах, воєводствах по кордону, який буде встановлений Війську Запорозькому, фортець залогами не обсаджували і місто Київ, очищений від Москви, щоб вільний був від кор(онної) залоги при Війську Запорозькому** (виділено нами – Авт.)»;

• гармати Війська Запорозького з муніцією вивезені за гетьмана Тетері до Білоцерківського замку, також гармати, скарби, клейноди, булави, бунчуки, корогви, права і привілеї, надані від руських і литовських князів, польських королів, вивезені Тетерею до Польщі, щоб були «відшукані і повернені нам»;

• шати митрополичі, складені у Білій Церкві й вивезені Стахурським звідтіля до Польщі, щоб були відшукані й привезені «до нас і до Війська Запорозького». Аби були віднайдені й передані теперішньому митрополиту «начинання» митрополичі П. Могили і С. Косова, передані на збереження Д. Балабану, які залишилися після його смерті, а також суми зібрані С. Косовим для ремонту церкви св. Софії, роздані Д. Балабаном своїм кревним;

• аби було повернено доньку небіжчика Ковалевського, залишену батьком під опіку гетьмана П. Дорошенка, а також кошти готівкою, у сукнях, сріблі й інших цінних речах, вивезених до Польщі П. Тетерею[58].

Аналіз перелічених пунктів однозначно свідчить, що навіть у критичній ситуації П.Дорошенко виходив не з власної приватної вигоди і дбав передусім не про козацький стан, а про національно-державні інтереси. Домагався об'єднання козацької України в єдиний державний організм, що могло статися лише за умови відмови Речі Посполитої від Андрусівського договору й територіальних поступок з боку Московії. Отже, гетьман намагався зіграти на потаємних намірах Яна III підштовхнути Крим і Порту на війну супроти останньої, аби домогтися від неї повернення Польщі всього того, що вона відібрала у неї, підтримуючи «бунтівних козаків», а відтак «аби кожна держава залишалася у кордонах, як це здавна було»[59]. Погоджуючись на входження до складу Речі Посполитої, гетьман домагався для козацької України радше не стільки статусу суб'єкта федерації, скільки суб'єкта конфедеративного зв'язку. Звертає увагу на себе і той факт, що він переймався захистом релігійно-національних інтересів не тільки «України», а й усього «руського народу» Речі Посполитої. Тому, у разі згоди Яна III і польської політичної еліти прийняти «Пункти головніші...» Гетьманщина б перетворилася в територіально-політичне ядро консолідації всього українського народу, що в кінцевому рахунку привело б до істотних змін у політичній системі Речі Посполитої.

Десь на початку третьої декади лютого (16 лютого Й. Шумлянський, повертаючись до Брацлава, проїхав Корсунь[60]) король і сенатори отримали пропозиції П. Дорошенка, які були оцінені як «неможливі»[61]. Скликана, вочевидь, 24 лютого рада сенаторів відхилила їх. Водночас Ян III не хотів розривати переговорів з Чигирином. В одному з повідомлень з Брацлава зазначалося, що король вирішив відповісти на «Пункти головніші...» під тим приводом, аби потім П. Дорошенко не вдавався до відмовок, мовляв, «хотів погодитися з ляхами, але вони не хотіли»[62]. 25 лютого відправив до Чигирина небожа Й. Шумлянського з «Відповіддю на пункти...»[63] Їхній зміст дозволяє збагнути обсяг можливих поступок козацькій Україні з боку Польщі. Торкнемося головніших положень королівської відповіді:

• обіцяв батьківську протекцію греко-руській релігії, права якої підтверджені ледь не у 50 конституціях, й присягнути на цьому під час коронації;

• після коронації відразу ж утворить комісію для розгляду усіх церковних справ, зокрема прав і фундацій, про які тепер не знає і не може вчинити справедливості. Процесії і похорони публічні й тепер відбуваються і не чув про скарги, що їм перешкоджають. І тепер він піклується, аби духовенство мало безпеку від жовнірів, тому видав відповідні розпорядження гетьманам. Обіцяв підтримати клопотання щодо урівняння у правах маєтностей православної Церкви з маєтностями костьолу Римського, а православного духовенства з католицьким;

• дозволяв фундувати друкарні, як це уже є у Львові. При цьому пропонував, аби духовенство обрало з-поміж себе когось розумного, щоб наглядав за друком з метою уникнення прикрих помилок. Обіцяв затверджувати на вищих духовних посадах лише гідних осіб, а також підкреслював, що не може існувати жодних заборон для будівництва нових церков і монастирів;

• відповідно до Гадяцької комісії, православне духовенство отримало місце у сенаті, однак само не захотіло цим скористатися. Адже у ньому можуть засідати лише особи шляхетського стану, а це б відвертало від духовного стану людей, хоча й нижчого походження, але відомих своїми достоїнствами і набожністю;

• щодо визначення Війську Запорозькому певних кордонів, то король і сам не проти того, щоб відмежувати Військо Запорозьке певним уділом з королівських і навіть дідичних володінь. Однак, слід зважати на те, що більша частина Київського воєводства і все Чернігівське воєводство знаходяться під владою московського царя. І це не з вини Речі Посполитої і королів, а через впертість Богдана Хмельницького, котрий не хотів прийти до порозуміння з королем Яном Казимиром. І через цю його впертість багато людей вигинуло і пішло до неволі. І через ню змусили Річ Посполиту погодитися на такі кондиції з московським царем. Також Поділля не без козацької допомоги віддане туркам. Аби настали згода й порозуміння й були забезпечені вольності не тільки Війська Запорозького, але й народу України, хай гетьман добре порадиться з полками, а король, як добрий батько, готовий їх вислухати й вчинити все, що згідне з розумом і сумлінням[64];

• вважає слушними пропозиції щодо послуг Війська Запорозького Речі Посполитій та надання Короною допомоги Війську Запорозькому;

• щодо послів Війська Запорозького, то король погоджується з тим, аби їх так пошановували як послів війська коронного та послів литовського війська;

• король обіцяв урівняти зі шляхтою козаків у справі торгівлі своїми товарами;

• запевняв, що роздаватиме вакансії достойним особам й братиме до уваги рекомендації Війська Запорозького;

• щодо амністії, то король прощає усім все, що було вчинено раніше; для цього й увійшов до України, аби взяти під свою опіку не тільки як підданих, але як батько власних дітей. Тому в усіх зайнятих містах наказав жовнірам скромно поводитися, а скривдженим ними чиниться справедливість;

• на коронації присягне на дотриманні усіх прав церквів Божих і Війська Запорозького;

• після виокремлення уділу Війську Запорозькому, коли це станеться, тоді не лише виведе з України залоги жовнірів, але і сам звідси вийде, лише, щоб був убезпечений від гетьмана, потрібна певність у його вірності;

• дасть наказ, аби забрані гармати, клейноди й шати були віднайдені і повернуті Війську Запорозькому й церквам;

• де клейноди і права вивезені П. Тетерею король не знає, бо той помер в Адріанополі; якщо щось буде віднайдено, то також повернути;

• про доньку Ковалевського та її посаг не має відомостей. Коли б про неї довідався, то не боронив б їй виїхати на Україну[65].

Отже, у своїй «Відповіді на пункти...» Ян III обійшов мовчанкою проблему скасування унії й відхилив основне клопотання П. Дорошенка – визнання козацької України державою у складі Речі Посполитої. Інші прохання або обіцяв задовольнити, або у ввічливій формі відхиляв, посилаючись на неможливість за даних обставин їх виконати. В цілому, як спостеріг Я. Волінський, король усю справу влагодження взаємин відкладав до коронаційного сейму й спеціально створеної ним комісії[66].

Зрозуміло, ведучи перемовини, обидві сторони не уникали лукавства, переслідуючи досягнення стратегічних цілей. Так, П. Дорошенко хотів дочекатися підходу основних сил кримських і ногайських татар, аби за їх допомогою витиснути польські війська з окупованих теренів козацької України й взяти їх під свій контроль. Ян III, враховуючи, що потуга війська тане, намагався утримати гетьмана, на допомогу якому надходили татари, від наступальних дій (завдання ударів по залогах у містах і їхнього блокування). Його толерантність стосовно козацтва й поспільства зумовлювалася не стільки чинником морально-етичного характеру, скільки політичною доцільністю мати опору в окупованому краї. За інших обставин його дії були б рішучішими. Про це промовляє розгорнута ним бурхлива діяльність, коли 25 лютого (у той же день, коли посланець вирушив до Чигирина) надійшла новина (неправдива) про наглу смерть П. Дорошенка. Її причини називалися різні: за однією версією – через отруєння, за іншою, – впившись за здоров'я султана і хана, «дуже п'яний на коні літав і шию зломив»[67].

Не гаючи часу, відразу ж вирішив перехопити ініціативу до своїх рук, аби остаточно розв'язати українську проблему. Не чекаючи на підтвердження одержаної інформації, звернувся з універсалом до козацької старшини, котра знаходилася у Чигирині. Декларуючи свою ласку «усім і кожному зокрема», король підкреслював, що в смерті П. Дорошенка «проявилася справедливість Божа, яка надалі нещирості і невдячності його до нас і вітчизни терпіти не захотіла і забрати з цього світу волів його Бог, ніж дозволяти надалі до неволі продажу християнських душ». Тепер же пригортаємо вас усіх «до серця нашого, відкриваємо його широко для батьківської любові і як милих синів, котрі повертаються до матері, приймаємо з повним почуттям». Проголошував повну амністію за минулі вчинки й переконував, аби «місто і замок Чигирин на ім'я наше тримали і з ший своїх власних скинули ворога Хреста Св. й щиро допомагали відпихати від своїх кордонів». Ми ж, зі свого боку, зазначав він, будемо «дотримуватися прав і вольностей стародавніх» й

обіцяємо їх «надати ще більше». Закликав їх опам'ятатися: «нехай вразять ваше єство спалені церкви й доми Божі, викорінення св. віри, зруйновані міста, обезчещенні доньки, сестри й дружини ваші, душі християнські, котрі тисячами йдуть у неволю. Нехай пом'якшать серця сльози матерів за синами і доньками, дітей за батьками, вдів за чоловіками і цей голод, від якого убогі люди, як від пошесті, вимирають...»[68].

Наставляв старшин повідомити йому, «де і коли хочете зібратися на раду, аби собі гетьмана, відповідно волі й уподобання свого, обрали...» Запевняв, що зі свого боку готовий підтвердити їхній вибір й «клейнодами оздобити». Якщо потребуватимуть для «свого заспокоєння» чогось більшого, то через обраних з-поміж себе осіб «повідомите нам» і «все отримаєте». Лише не дайте себе комусь ошукати і не вдайтесь до зради. «Тільки самі подивіться і зважте, мусите те визнати, – наголошував король, – що то труп бридкий, а не Україна, бо певне не така, яку від предків своїх взяли. А хто ж у ній вигинув, якщо не народ руський? Чиї попели, якщо не міст славних? Чиї дими, якщо не церков й домів Божих? Чиї гроби й могили, якщо не батьків чи дітей в.в.в. марно згублених? Чия наостаток така жахлива пустеля, якщо не загнаних, як худоба, до неволі душ християнських, проданих за море, що не мають надії, аби колись побачити свою вітчизну. А ще і самі з-за незгод хочете вигинути і ту останню жменю людей, яка ще деінде по містах порпається, винищити? Не дай Боже. І ми того шаленства не допустимо. Ми для того сюди завітали, щоб усіх захистити і від такого великого нещастя врятувати. Життя і кров наші за життя ваше кладемо...»[69]. Майже все сказане в універсалі королем було слушним і правдивим. А «майже» тому, що, по-перше, він скромно промовчав, що у перетворенні України у «труп бридкий» визначальну роль відіграли не турки і не татари, а польські жовніри, котрі з 1648 р. неодноразово проводили каральні акції проти українців і, по-друге, з'явився сюди з військом явно не для порятунку козацької України та її населення.

Ян III звернувся також з листом до смертельно хворого київського митрополита Й. Тукальського, засвідчуючи здивування «вироком Божим, вочевидь довше справедливість Божа закам'янілості його (П.Дорошенка – Авт.) на згубу крові християнської терпіти не хотіла...». Переконував його, «як єдиновладця у цих краях релігії греко-руської», своєю повагою донести до «серця овечок своїх», що всього того по-батьківськи дотримуємося, що проголошуємо «словом королівським». Прохав домогтися того, «аби замок і місто Чигирин тримали на наше ім'я, поки гетьмана іншого з-поміж себе не оберуть і нам для затвердження не подадуть, щоб ми його клейнодами з королівської руки оздобили», а також повідомити, кого собі старшини хочуть мати за гетьмана і кого він вважає гідним ним бути[70]. Видаються королівські універсали із закликами повернутися «до власної матері Вітчизни» до компанійчиків і сердюків чигиринської залоги, сердюцьких підрозділів та козаків і міщан Маньківки[71].

Тим часом П.Дорошенко вирішив використати прибулих татар для поновлення влади над втраченими теренами й створення плацдармів у Лівобережжі. На початку другої декади лютого серденята і татари з'явилися під Келебердою, де «багатьох християн до полону впіймали і немало шкоди вчинили»[72]. 12 лю-

того «радник» гетьмана Гамалія (Григорій?) з 2 тис. серденят і компанійцями тричі штурмував м. Бубнів (у Переяславському полку), проте зазнав невдачі й змушений був відступити[73]. Вочевидь, П.Дорошенко планував направити брата Андрія з татарами у Лівобережжя, тому відкликав його з-під Ладижина до Чигирина[74]. На початку березня нурадин-солтан Сафи-Герей з ханськими синами переправився через Дніпро і зупинився під Ірклієвим. Посланий ним розвідувальний загін під Лубни, повертаючись звідтіля, був розгромлений генеральним хорунжим Григорієм Карповим[75]. Припускаємо, що гетьман у прикордонні райони Лівобережжя направив свої універсали, повідомляючи про появу в нього чужоземних сил (татар) й переконуючи їх з метою збереження безпеки свого життя й цілісності майна переселятися у Правобережжя. Свідченням цього слугує його лист від 3 березня до отамана городового і міщан Єремієвки[76]. Характер дій татар дає підстави висловити міркування, що нурадин-солтан не мав намірів проводити наступальних операцій. Йшлося, насамперед, про захоплення здобичі та ясиру. Можливо слушним було твердження одного із полонених татар, що «вони хотіли стояти під тим містом (Ірклієвим – Авт.) днів з 15, для свого і кінського корму тому, що стояти їм на тому боці (правому – Авт.) Дніпра голодно й нужденно»[77].

Зрозуміло, що подібні дії татар не могли принести політичної вигоди гетьману. Показово, що вельми пасивно вони діяли й у Правобережжі, проводячи час від часу дрібні сутички з поляками. Тому ставимо під сумнів існування у Селім-Герея плану завдання удару по ставці Яна III – Брацлаву[78]. Ведучи переговори з королем, котрий пропонував йому виступити посередником у пошуці порозуміння з Мегмедом IV, хан вважав за доцільніше підтримувати лояльні стосунки, ніж займати войовничу позицію. 16 квітня він писав Яну III: «Та вітчизна (тобто Польща) багато доброго зазнала і тепер зазнає, коли ці три шаблі наші (тобто польська, татарська і турецька) на когось іншого повернемо... то з'єднання наше, що на користь буде,... скільки шкоди зазнала Польща, за Божою допомогою взаємно собі винагородимо»[79]. А відтак інтереси П.Дорошенка були для кримської еліти третьорядними, вона і не думала у своїй політиці зважати на них. Набравши ясир, нурадин-солтан повернувся на Правобережжя, очікуючи на підхід хана[80].

Така позиція союзників не могла задовольняти гетьмана, котрий мусив тепер покладатися лише на дії Порти. Султан і великий візир були обурені осіннім наступом поляків і захопленням ними Бара, Меджибожа, Кальника й інших міст. Вони вимагали від Речі Посполитої повернути «землі, на які копито ступило»[81]. Ці настрої намагався максимально використати у своїх цілях П. Дорошенко, котрий отримував інформацію від резидента Остапа Астаматія. Упродовж зими він постійно відправляв листи до султана й великого візира, прохаючи надіслати військову допомогу. «...Той пес Дорошенко, – повідомляв 2 квітня з Брацлава підстолій холмський Станіслав Морштин невідомому, – все на світі чинить на зраду. Упродовж усієї зими Порту листами збурював, що тепер час дощенту знести ляхів, бо і військо лит. відступило і корогви зменшені невелику дадуть й.м. королю допомогу»[82]. Але це був один з двох стратегічних планів Петра. Якщо б Крим і Портая, з одного боку, а Річ Посполита – з другого, досягли певного порозуміння (за умови

виведення польських військ з теренів Української держави), то другий з них полягав у тому, аби спровадити турецьке військо для наступу на Київ та його блокування, а самому з ханом перейти на Лівобережжя й не допустити до Києва російські і лівобережні війська[83]. Отже, при реалізації будь-якого з них гетьман сподівався отримати політичну вигоду.

А до появи великої військової потуги вважав за доцільне підтримувати контакти з Яном III. Так, у листі від 4 березня повідомляв, що звертався до Криму й Порти, схиляючи їх до згоди з Річчю Посполитою. Застерігав про наближення хана до Уманщини, що може обернутися скрутою для польських військ. Зазначав, що з появою Селім-Герея особисто вирушить до Корсуні[84]. Вочевидь, отримавши «Відповідь на пункти...», 6 березня звернувся до нього з новим листом, дякуючи за виняткову ласку до «України»[85]. На останній король відповів, підкреслюючи свою готовність до замирення: знайдете у нашому серці любов і протекцію «собі й своєму дому»[86].

Оволодіння Яном III Собеським значною частиною Правобережної гетьманщини не змусило П. Дорошенка капітулювати. Хід його переговорів з королем засвідчив його наміри домагатися від нього визнання за нею державного статусу у складі Речі Посполитої.

Примітки:

1. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 / J. Woliński // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1966. – T. XII. – Cz. II. – S. 310-311; Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac woje-woda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa / K. Bobiatyński. – Warszawa, 2008. – S. 314.
2. Woliński J. Materiały do dziejów… / J. Woliński. – Warszawa, 1967. – T. XIII. – Cz. I. – S. 220-221; Orłowski D. Chocim 1673 / D. Orłowski. – Warszawa, 2007. – S. 156; Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku / J. Wimmer. – S. 188.
3. Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. 1. – S. 224; Orłowski D. Op. cit. – S. 157; Wagner M. Stanisław Jablonowski kasztelan kra-kowski hetman wieki koronny / M. Wagner. – Warszawa, 2000. – S. 55.
4. Національна бібліотека України імені В. Вернадського (далів – НБУ). ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 52-53; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. Dwa pamiętniki z XVII wieku / Wydał i opracował A. Przyboś. – Wrocław, 1954. S. 57; Bobiatyński K. Op. cit. – S. 315; Orłowski D. Op. cit. – S. 157-158.
5. Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. 1. – S. 226; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / J. Perdenia. – Kraków, 2000. – S. 399.
6. Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ). ВР. – Спр. № 423. – Арк. 105: Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 11568. Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. 1. – S. 227.
7. Perdenia J. Op. cit. – S. 399-400.
8. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь / М. Крикун // Записки наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 433.
9. Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego… – S. 58-59.
10. Крикун М. Назв. пр. – С. 434.
11. Архів головний актів давніх (далі – АГАД). – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 46; Крикун М. Назв. пр. – С. 434-435.
12. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 49.
13. Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. II. – S. 230.
14. БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 194: БН. ВМФ. – № 11575; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 715-715 зв.; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 53 зв.

15. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 715; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 54; Woliński J. Przyczynki źródłowe do kampanji 1674 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1933. – R. V. – T. VI. – Z. 1. – S. 93.
16. БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 194.
17. Woliński J. Przyczynki … – S. 94.
18. Ibidem. – S. 93; Malejka A. Zdobycie Pawołoczy (1675 r.) – epizod z wojny polsko-tureckiej // Balcanica Posnaniensia. Acta et studia. – Poznań, 2003. – T. XIII. – S. 87.
19. Bobiatyński K. Op. cit. – S. 318; Orłowski D. Op. cit. – S. 159-161; Perdenia J. Op. cit. – S. 400.
20. Jemiołowski M. Pamiętnik Dzieje Polski zawierający (1648-1679) / M. Jemiołowski / Opracował Jan Dzięgielewski. – Warszawa, 2000. – S. 431-432; Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. I. – S. 240.
21. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Курнік). ВР. – Спр. № 980. – Арк. 11 зв.
22. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamie-niecki 1672-1699 / D. Kołodziejczyk. – Warszawa, 1994. – S. 81.
23. Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. I. – S. 248-249.
24. Ibidem. – S. 239.
25. Ibidem. – S. 238.
26. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 530; Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. I. – S. 243; Tenże. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674-1675. Odbitka ze «Spraw narodowościowych». – War-szawa, 1934. – R. VIII. – № 4. – S. 12.
27. БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 980. – Арк. 11.
28. Perdenia J. Op. cit. – S. 401.
29. Woliński J. Przyczynki … – S. 93.
30. Tenże. Materialy do dziejów… – T. XIII. – Cz. I. – S. 239.
31. Tenże. Materialy do dziejów... – Warszawa, 1967. – T. XIII. – Cz. 2. – S. 188.
32. Woliński J. Król Jan III… – S. 12.
33. Ibidem. – S. 12-13.
34. Tenże. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. I. – S. 243-244.
35. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 236/II. – Арк. 238; № 2288/II. – Арк. 26: БН. ВМФ. – № 24714.
36. Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. I. – S. 245.
37. Бібліотека Інституту ім. Оссолінських (Вроцлав). ВР. – Спр. № 2288/II. – Арк. 3; Woliński J. Król Jan III… – S. 13-14.
38. Woliński J. Król Jan III… – S. 21-22.
39. Ibidem. – S. 22-23.
40. Ibidem. – S. 15; Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 532.
41. Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮиЗР). – СПб., 1882. – Т. XII. – С. 21.
42. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 533.
43. БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 203.
44. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 18-19.
45. Там само. – С. 20, 29, 31.
46. Там само. – С. 33, 43-44.
47. Woliński J. Król Jan III… – S. 16; Tenże. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. 2. – S. 231.
48. Tenże. Król Jan III… – S. 17.
49. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 533.
50. Woliński J. Sobiesciana z 1675 r. / J. Woliński / Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1932. – Rocznik IV. – T. V. – Z. 1. – S. 225.
51. Woliński J. Materiały do dziejów… – T. XIII. – Cz. 2. – S. 237.
52. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722.

53. Woliński J. Król Jan III… – S. 17.
54. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 534; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 54.
55. Чухліб Т. Гадяч 1658 року … – С. 79-80; Woliński J. Król Jan III… – S. 24.
56. Чухліб Т. Гадяч 1658 року … – С. 80-81; Woliński J. Król Jan III… – S. 24-25.
57. Чухліб Т. Гадяч 1658 року … – С. 81-82; Woliński J. Król Jan III… – S. 25-26.
58. Чухліб Т. Гадяч 1658 року … – С. 82-84; Woliński J. Król Jan III… – S. 26-27.
59. Woliński J. Pośrednictwo tatarskie w wojnie polsko-tureckiej 1674-1675 / J. Woliński // Tenże. Z dziejów wojen i polityki w dobie Jana Sobies-kiego. – Warszawa, 1960. – S. 149.
60. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 44.
61. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722.
62. Там само. – Арк. 722 зв.
63. Там само.
64. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 538-539; Woliński J. Król Jan III… – S. 27-28.
65. Дорошенко Д. Назв. пр. – С. 539-540; Woliński J. Król Jan III… – S. 28-29.
66. Woliński J. Król Jan III… – S. 19.
67. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.
68. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 223.
69. Там само. – Арк. 224.
70. Там само. – Спр. № 3053. – Арк. 97.
71. Там само. – Арк. 98-100.
72. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 51.
73. Там само. – С. 53.
74. Там само. – С. 55.
75. Там само. – С. 64-65, 85.
76. Там само. – С. 80.
77. Там само. – С. 87.
78. Perdenia J. Op. cit. – S. 419; Woliński J. Pośrednictwo tatarskie… – S. 150.
79. Цит. за: Wójcik Z. Jan Sobieski 1629-1696. – Warszawa, 1983. – S. 246.
80. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.
81. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф. 453. – Спр. № 67. – Арк. 211-212.
82. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 236. – Арк. 240 зв.
83. Акты ЮиЗР. – Т. XII. – С. 94.
84. Woliński J. Materiały do dziejów... – Warszawa, 1968. – T. XIV. – Cz. 1. – S. 276-277.
85. БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.
86. БМЧ. ВР. – Спр. № 173. – Арк. 155: БН. ВМФ. – № 7623.

В статье, используя широкую базу первоисточников, дана характеристика похода польских войск во главе с Яном Собеским в Правобережную Украину осенью 1674 – зимой 1675 гг. Прослежен ход военных действий и украинско-польских переговоров. Выяснены позиции в конфликте украинской, польской, турецко-татарской сторон. Представлен текст и проанализировано содержание украинских «Пунктов Главнейших…» и королевского «Ответа на Пункты».

Ключевые слова: польское наступление, военные действия, украинско-польские переговоры, татарская орда, «Пункты Главнейшие…», «Ответ на Пункты».

Отримано: 3.02.2010